

UDC 327(517:571.52)

MIGRATIONS OF TUVANS TO MONGOLIAN PEOPLE REPUBLIC: BACKGROUND, REASONS AND CIRCUMSTANCES

I. Otroshchenko

DSc (History), Senior Fellow

A. Yu. Krymskyi Institute of Oriental Studies, NAS of Ukraine

4, Hrushevskoho Str., Kyiv, 01001, Ukraine

khalkhamongol@i.ua

In the present paper, the author dates the process of unofficial resettlement of groups of Tuvans from Tuva to the Mongolian People Republic (MPR) territory (the 1930–1970s) and connects it, first of all, with Tuva state policy, and then the Soviet government policy in this district. So, the activation of migratory sentiment in the Tuvan People Republic in the early 1930s explained by the growing authorities pressure on Tuvan society, the persecution and oppression of those who are objectionable, the attempts to collectivize, lack of goods, the attack on cult representatives and traditional culture and also the Pan-Mongol sentiments of the southern Tuvans. The resettlement of Tuvans to the MPR continued and after 1932, when the cessation of uprisings and the introduction of a “new course”, which was designed to calm the outraged population and somewhat slow down the radical transformation of Tuvan society. The facts of such relocations became more frequent during the Second World War and after it due to the deterioration of the economic situation in the republic and the welfare of citizens, Tuva’s accession to the USSR, the establishment of a strict border regime and the subsequent transformation of Tuvan traditional economy into Soviet standards. The author considers the facts of the resettlement of Tuvans from the Tuvan People’s Republic to the MPR in 1930–1970s as a difficult choice for part of Tuvans who saw themselves as an integral part of the Mongolian world, and also tried to avoid the difficult economic situation in Tuva, political repressions, requisition of property and livestock, and sedentarization, mobilization to serve in the Red Army during the Second World War, the gradual Sovietization and Russification of Tuvan society. Relocation of Tuvans from Xinjiang in 1930–1940s can be explained by an attempt to escape from the troubled lands, on which uprisings of the Uigurs, Kazakhs, and Mongols broke out one after another against the Chinese authorities.

Keywords: collectivization, emigration, Mongol People’s Republic, Mongols, political, repressions, Tuvan People’s Republic, Tuvans, USSR, Xingjiang

---

© 2019 I. Otroshchenko; Published by the A. Yu. Krymskyi Institute of Oriental Studies, NAS of Ukraine and the Ukrainian Association of Sinologists on behalf of *The Chinese Studies*. This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>).

ПЕРЕСЕЛЕННЯ ТУВИНЦІВ ДО МНР: ПЕРЕДУМОВИ, ПРИЧИНИ ТА ОБСТАВИНИ

І. В. Отрощенко

Проблема переселення тувинців із Туви до сусідньої Монгольської Народної Республіки (МНР) тривалий час була позбавлена належної уваги з боку дослідників. По-перше, вона зачіпала непрості стосунки між Монголією та Тувою у 1920–1950-х рр., взаємні образи, претензії та непорозуміння, що наросли між двома країнами впродовж першої половини ХХ ст. По-друге, самі факти втечі громадян із радянського “раю” та їхні причини, зі зрозумілих мотивів у самому Радянському Союзі та МНР (де перебували основні корпуси документів, що висвітлюють це явище, та самі учасники подій) не афішувалися. З 1990-х рр. ситуація почала змінюватись, розпочалися польові дослідження етнологів на монгольських теренах та опитування літніх тувинців, які залишилися жити в Монголії. Переважно опитані розповідали про переселення 1940–1950-х рр. Цілісне вивчення та дослідження тих історичних подій ще попереду і потребує залучення як матеріалів польових досліджень, так і документальної спадщини (наразі багато документів ще залишаються за-секреченими).

Витоки масового переселення тувинців із Туви до МНР стає можливим дослідити завдяки неоприлюдненим документам, зокрема, з фондів РДАСПІ (РГАСПИ¹) (насамперед, ф. 495, оп. 153), а також 3-му тому, присвяченому періоду ТНР², з багатотомного видання документів, підготовленого монгольською та тувинською сторонами [Собрание архивных документов... 2014]. Якщо завдяки документам, які збереглися в російських та монгольських архівах, ми бачимо факти такого переселення (втечі) у 1930-ті рр., то у висвітленні пізнішого етапу цього руху та його причин, за браком розсекречених документів, у нагоді стають насамперед польові дослідження етнологів на теренах Монголії [Wheeler 1999, 2000, 41–44; Inamura 2005; Монгуш 2010, 215–216; Бавуу-Сюрюн 2011; Биче-оол, Самдан 2012, 33; Kristensen 2015; Чулуун, Донгак 2015; Серен 2016 та ін.], а також нечисленні доступні дослідникам документи, зокрема, з Архіву зовнішньої політики РФ (АВП РФ, 06 “Секретариат В. М. Молотова”).

У 1920-ті – на початку 1930-х рр. у ТНР спалахували повстання, подавалися петиції від населення за приєднання до МНР, тувинські високопосадовці прагнули зближення з сусідньою Монголією [більше див.: Отрощенко 2011, 136–198]. Час від часу деякі посадовці, аристократи, лами та повстанці з ТНР намагалися знайти притулок та порятунок на монгольських теренах. Опитані тувинською дослідницею П. Серен літні тувинці-оленьярі, громадяни Монголії згадували старі часи так: “У той час кочували і на теренах Монголії, і на теренах Туви. Не було кордону. Так і жили. Жили там, де побажають. Кочували на теренах Туви, кочували і на теренах Монголії. У той час не було людини, яка вказувала би на те, що порушується кордон. Їздили туди, куди душа забажає. Більше, звичайно, жили на теренах Туви” [цит. за: Серен 2016, 63–64]. Ось уривки з листа радянського чиновника, датованого 4 лютого 1930 р., які ілюструють цю ситуацію: «Тут же повинен Вам повідомити про якусь “сімейність” на монгольському кордоні. Монголи подорожують без всяких дозволів

---

¹ РГАСПИ – Российский государственный архив социально-политической истории.

² ТНР – Тувинська Народна Республіка (1921–1944).

у Туву за хлібом, а тувинці в Монголію за тютюном» [РГАСПИ, ф. 495, оп. 153, ед. хр. 36, л. 1].

Водночас у 1930–1940-х рр. тривало масове примусове переселення частини соянів, киргисів і чооду, з прикордонних монгольських теренів (вони мешкали навколо хребта Хан-Когей) до Тувинської АО (Тес-Хемський та Ерзінський кожууни). Процес цей почався ще після укладення договору 1932 р. [Чооду 2011]. Натомість, деякі дослідники, пов'язуючи початок цього процесу з офіційним встановленням монгольсько-тувинського кордону в 1926/27 рр., наголошують, що ці переселення тривали з 1927 до 1951 (1956) року [див., зокрема: Wheeler 2000, 40–41; Kristensen 2015, 13]. Однак впродовж кількох років після кожного виселення багато тувинців-оленьярів поверталися до МНР, і їх знову виселяли.

Переселення тувинців із південних хошунів Туви до Західної Монголії

Переселення (втечу, перехід груп тувинців) із ТНР на терени Західної Монголії ми спостерігаємо вже під час Хемчицького повстання 1930 року. Один із ватажків повстанців Темурдун нібито ще до початку дій мав домовленість з ініціаторами повстанського руху у Північно-Західній Монголії (Убсунурський аймак, монг. *Увс аймаг*)³. Так чи інакше, але тувинці виступили першими. 25 березня 1930 року здійняли повстання лами монгольського монастиря Тугус-Буянту, що було сприйнято як продовження тувинського виступу. За словами начальника ДВО⁴ Б.-О. Елдев-Очіра, становище було вкрай напружене. Тувинці почали перекочувувати на монгольську територію. За їхніми словами, вони прагнули об'єднатися з дербетами⁵. На монгольські терени у районі р. Сакіль перейшли загалом 512 тувинців, разом із юртами та худобою. Нібито 80 із них були озброєні. За іншими даними, кількість зброї, принаймні вогнепальної, була мізерною [РГАСПИ, ф. 495, оп. 153, ед. хр. 41, л. 6]. Загалом, схоже, що ця частина населення просто вирішила перекочувати до МНР. Тувинці казали, що вони вже об'єдналися з дербетами та впроваджують спільне управління. До влади повстанці думали запросити Далай-хана – поважного західномонгольського аристократа. Монгольські повстанці разом із представниками тувинців організували штаб у Тугус-Буянту, склад якого невдовзі заарештували монгольські військові. Більшість емігрантів із Туви були передані на кордоні тувинському загону, який їх переслідував. Залишилися 12 осіб, яких ще розшукували монгольські загоны [РГАСПИ, ф. 495, оп. 153, ед. хр. 37, л. 50]. Проте, врешті-решт, 11-ти⁶ “заколотникам” вдалося втекти за Алтай до Сіньцзяну, де також мешкали етнічні тувинці.

Проте і у 1931 році тривало розкриття так званих контрреволюційних груп у майже всіх хошунах Туви. Так, на засіданні Секретаріату ЦК ТНРП⁷ (від 18.11.1931) розглядали таке питання. Нібито на монголо-тувинському кордоні створено контрреволюційну групу на чолі з феодално-теократичними елементами (насправді ж так звані змовники нараховували всього 16 господарств), яка ставить завданням зрив нових заходів партії та урядів ТНР і МНР.

³ Тувинці мешкають на теренах цього монгольського аймаку й донині.

⁴ ДВО – Державна внутрішня охорона МНР.

⁵ Дербети – монгольська етнічна група, що входить до складу ойратів, у Західній Монголії.

⁶ Називається й цифра – 16 осіб [История Тувы 2007, 193].

⁷ ТНРП – Тувинська народно-революційна партія (1921–1944).

Керівники ведуть агітацію серед населення, що у Монголії податок менше, що колгоспів там немає, що Монценкооп⁸ постачає населення однаково, релігія вільно розвивається, тому в Монголії добре, а в Туві погано, отже, потрібно приєднатися до Монголії [РГАСПИ, ф. 495, оп. 153, ед. хр. 46, л. 223]. Звичайно, мала місце ідеалізація становища у сусідній країні. У Монголії також утискали релігію і лютував товарний голод. Засідання, зокрема, постановило:

- встановити за обов'язок правлінню Тувценкоопу⁹ і хошунним комітетам партії при розподіленні товарів особливу увагу звертати на сомони, прилеглі до монгольського кордону;

- налагодити там серед наявних колгоспів енергійну роботу з організаційно-матеріального зміцнення та залучення до них нових аратів;

- поставити за обов'язок Міністерству з культурних справ терміново розгорнути культурно-просвітницьку роботу, при цьому особливу увагу звернути на вищезгадані сомони, прилеглі до монгольського кордону [РГАСПИ, ф. 495, оп. 153, ед. хр. 46, л. 224].

Відомо, що під час придушення повстання у Тере-Холі¹⁰ (яке розпочалося навесні 1932 року) частина повстанців відступили на терени МНР [История Тувы 2007, 194]. За деякими даними, у тому ж році другий секретар ЦК ТНРП О. Баїр побував у оленярів, що жили у віддалених куточках Тоджинської тайги, які під впливом “заколотників” Кунгуртуга¹¹ зібралися виїхати на територію МНР. Завдяки його вмовлянням багато оленярів залишилися жити на землі пращурів [Байыр-оол 2011].

На думку деяких тувинських науковців, повстання 1930 та 1932 років змусили владу вжити дієвих заходів. Кордон із МНР продовжував залишатися під пильним наглядом тувинських урядовців. Начальник УДВПО¹² О. Сенгіїжик підготував доповідну нотатку для ЦК ТНРП та уряду (від 15.08.1932). Згідно з цією цидулою, впродовж останніх двох років відбувалися зміна правого керівництва й прихід до влади представників аратської диктатури; застосування методів колективізації й практичне здійснення форм виробничого кооперування аратських господарств; розгром (фізичний) ламства; переселення феодалських елементів включно до конфіскації їхнього майна; виселення за межі республіки російського контрреволюційного елементу й куркульства; ліквідація самоврядування РСТК¹³. “Феодално-теократичний елемент”, позбавлений політичного життя й затиснутий економічно, починає чинити завзятий опір, стаючи на шлях прихованої, а місцями (Тере-Хольський сомон) відкритої боротьби [РГАСПИ, ф. 495, оп. 153, ед. хр. 55, л. 30]. Начальник УДВПО зазначав, що майже вся основна аратська маса Тере-Хольського та Качицького сомонів втягнена у контрреволюційний рух. Незважаючи на те, що “бандитський рух” станом на 15 серпня 1932 року переважно ліквідований, із

---

⁸ Монценкооп – Центральний споживчий кооператив МНР.

⁹ 16 грудня 1924 р. Рада Міністрів ТНР приймає рішення про утворення Тувинського центрального кооперативу (Тувинценкооп, ТЦК), що поступово поглинув всі інші торгово-заготівельні організації і залишився монополістом у цьому виді діяльності.

¹⁰ У 1929 році Салчацький хошун був перейменований на Каа-Хемський. У 1932 році Каа-Хемський хошун розділений на Пій-Хемський, Танну-Ольський хошуни, а пізніше – Тере-Хольський.

¹¹ Кунгуртуг – найвіддаленіше селище на сході Туви (Тере-Хольський хошун).

¹² УДВПО – Управління державної внутрішньої політичної охорони ТНР.

¹³ РСТК – Російська самоуправна трудова колонія (1921–1932).

зазначених сомонів залишаються відсутніми ще близько 80 осіб. Наразі цьому елементові властиві спроби зв'язатися ідейно та організаційно з контрреволюційними та правими елементами в Монголії, організація еміграційного руху до Монголії (що охоплює майже всі сомони південної прикордонної смуги) тощо [РГАСПИ, ф. 495, оп. 153, ед. хр. 52, л. 32].

О. Сенгіїжик також писав, що розкриті у серпні (сьоме за ліком 1932 року) контрреволюційне угруповання в Тустаг сомоні (Улуг-Хемського хошуну) підтверджує орієнтацію на праві та контрреволюційні елементи Монголії. У прикордонних сомонах всієї південної смуги ведеться агітація за перекочування до МНР. Деякі з учасників ліквідованого угруповання у Тустаг сомоні вже почали переправляти своє майно до Монголії, розгортаючи агітацію за це ж серед аратів [РГАСПИ, ф. 495, оп. 153, ед. хр. 52, л. 33]. 23 жовтня 1933 р. начальник УДВПО зауважував: були випадки, коли за особами, які перетнули кордон, їздили самі члени партії, не передаючи справи до відповідних органів влади. Мовляв, крадіжки мають такий характер, що крадуть феодала й лама, щоб завдати збитку державі. Вони крадуть організовано, зі зброєю й перетинають кордон із МНР [РГАСПИ, ф. 495, оп. 153, ед. хр. 59, л. 21].

Тувинські історики слушно вважають, що серед основних причин збройних виступів 1930 і 1932 років на Хемчику і у Кунгуртузі були беззаконня та свавілля влади щодо представників колишньої політичної еліти, чиновництва, духовенства, заможних аратів і селян – перш за все, конфіскація їхньої власності, непосильні податки, позбавлення старого чиновництва прав і свобод, прихована та явна заборона свободи совісті, добровільно-примусова колективізація [История Тувы 2007, 194]. Все це, на думку авторки, було достатніми причинами для спроб прикордонного населення ТНР знайти порятунок на монгольських теренах. Не виключено також, що спонтанне переселення тувинців на монгольські терени у 1930-х рр. стало наслідком усвідомлення, що петиції і звернення до влади про бажаність об'єднання з монголами ні до чого не призведуть і що треба робити вибір. У 1930 р. була остання (принаймні, відома авторці) така петиція [Собрание архивных документов... 2014, 319], і в цьому ж році, як зазначалося вище, спостерігалися спроби організованого переселення до МНР помітної кількості тувинських родин у ході Хемчицького повстання 1930 року.

Переселення тувинців до МНР продовжувалися і після 1932 р., припинення повстань і запровадження “нового курсу”, який мав на меті заспокоїти збурене населення та дещо уповільнити радикальну трансформацію тувинського суспільства. Так, у середині 1934 р. з Хубсугульського аймака до МЗС МНР повідомили, що до сомону Ренчинлхумбе (монг. *Рэнчинлхүмбэ*) Хубсугульського аймака (монг. *Хөвсгөл аймаг*) МНР переселилися понад 30 родин тувинських громадян [Собрание архивных документов... 2014, 328]. Мешкають тувинці у цьому сомоні й нині. У середині 1938 р. Повноважний представник МНР у ТНР Намсрай повідомив, що задля переселення 18 *өреге*¹⁴ тувинських громадян угруповання озброєних людей перетнуло державний кордон [Собрание архивных документов... 2014, 362–363]. 15 грудня того ж року міністр закордонних справ ТНР О. Баїр звернувся до Намсрая з проханням затримати шамана Иргак-Кулака, який втік із групою людей [Собрание архивных документов... 2014, 364–365].

---

¹⁴ Өреге – двір (господарство).

Переселення чи то втеча тувинців до МНР тривало і в наступні десятиліття. Так, наприклад, 10 квітня 1943 р. з'явилося повідомлення, що до вищезгаданого сомону Ренчінлхумбе переселилися тувинські громадяни [Собрание архивных документов... 2014, 406]. Восени 1943 р. тувинський уряд дізнався, що до Монголії з Тоджи відкочувало 11 господарств, і вони не збиралися повертатися назад. Тоді генсек ТНРП С. К. Тока та радянський радник ЦК ТНРП Я. К. Калиничев, схвильовані цим повідомленням, поїхали до Тоджи шукати “антипартійне угруповання” [АВП РФ, ф. 06, оп. 5, п. 31, д. 363, л. 58]. Їх тоді знаходили то в одному, то в іншому хошуні.

Після входження Туви до складу СРСР в жовтні 1944 року радянські прикордонні війська взяли під охорону кордон між СРСР і МНР у межах Тувинської автономної області (ТАО) вздовж зазначеної лінії 1932 року. Поступове усвідомлення, що колишні вільні переміщення між Тувою та МНР тепер обмежуються та припиняються, також поставило мешканців Південної Туви перед нелегким вибором. За словами дослідників, спільне кочування тувинців і монголів все ж таки тривало майже до кінця 1950-х рр. [Донгак 2018], що, напевно, пов'язано з радянсько-монгольською угодою 1958 року, визначенням та демаркацією кордону¹⁵. Чимало з тувинців, які перебралися до МНР, час від часу потай перетинали кордон, аби провідати родичів, що залишилися у Туві, підтримати одне одного, обмінятися товарами. Хтось кочував якийсь час у МНР, потім, наприклад, на рік повертався до радянської Туви, щоб згодом знову вирушити на монгольські терени [див.: Серен 2016, 56, 63–65]. Розповідали також, що у той час, коли оленярі кочували по тайзі, ще не було прикордонних знаків між країнами, проте після закриття кордону СРСР і Монголії, багато хто змушений був залишитися на монгольській території й розлучитися зі своїми рідними, які опинилися по той бік кордону. Єдиним зв'язком між розлученими родинами стало листування.

Після вступу Туви до складу СРСР (1944 р.) стали створюватися колгоспи. Одночасно зі створенням колгоспів відбувався перехід кочівників на осілий спосіб життя. До Хубсугульського аймаку МНР, внаслідок суцільної колективізації, у 1940–1950-х роках перекочувало багато родин із Тоджи та Кунгуртуга, уникаючи осілого життя. Там вони приєднувалися до тієї невеликої кількості тувинців, які проживали на цих теренах раніше [Inamura 2005; Монгуш 2010; Биче-оол, Самдан 2012; Серен 2016 та ін.]. Частина тувинських родин змогла перегнати через кордон своїх оленів. Зараз тувинці-оленярі компактно проживають у сомоні Цагааннуур та його околицях, що мають назву західної і східної тайги, а також розрізнено, в невеликій кількості – в сомонах Улаан-Уул, Ренчінлхумбе, Баянзурхе Хубсугульського аймака Монголії [Бадарч 2019, 53]. Мешканці східної тайги є вихідцями з Тоджі, а в західній тайзі облаштувалися ті, хто перекочував із Кунгуртугу та його околиць. Згідно з переписом 1935 р., таких оленярів налічувалося близько 40 *өреге* кількістю 300 осіб, а перепис 1958–1959 рр. виявив 200 осіб, включаючи 120 осіб, які постійно кочували в тайзі, що складало 30 *өреге* з оленями в 400 голів [Бадарч 2019, 53]. У 1960-х рр. у вищеназваних населених пунктах проживали 200 осіб з 400 головами оленів [Бадарч 2019, 53]. Наразі в сомоні Цагааннуур, за деякими даними, проживає 800 тувинців [Серен 2016, 3].

Спочатку монгольська сторона не визнавала прийшлих тувинців за своїх громадян, і вони вважалися людьми без громадянства. У цей період багато

¹⁵ Див. також: [Inamura 2005; Серен 2016, 63–64].

хто з втікачів нелегально жив у тайзі до середини 1950-х рр. Монгольський уряд активізував кампанію вигнання оленярів із монгольських теренів. Це змусило багатьох з них ховатися в лісі, де вони боролися за виживання на полюванні, завжди готові втекти від монгольських держслужбовців [Kristensen 2015, 13–14]. Ці труднощі, зокрема, змусили кілька родин оленярів віддати своїх дітей у родини дархатів¹⁶ на усиновлення [Kristensen 2015, 73]. Тільки після встановлення кордону в 1955 році тувинці були визнані громадянами Монголії [Биче-оол, Самдан 2012, 33]. За повідомленнями самих переселенців, перекочівля з теренів Туви до Монголії тривала аж до 1958 р. Японський етнолог Т. Інамура на початку ХХІ ст. проводив опитування серед тувинців-оленярів Монголії (самоназва – туха/духа). Серед їхніх спогадів є одна розповідь, фрагмент якої хотілося б тут навести, бо вона є яскравою ілюстрацією до тодішніх переселень:

“Мій приїзд до Монголії був у 1948 році, але дев’ять солдатів повернули нас до Туви в 1951 році, щоб оселити в Тоджі. Всього 27 сімей були змушені повернутися до своїх попередніх будинків, які були за 300 км від Монголії. Двоє солдатів були росіянами, а решта – вихідцями з Туви. По дорозі до Туви вони відвезли нас до Тенгісу¹⁷, де було вбито багато бурят-монголів. Вони показали нам черепа і погрожували нам, сказавши, що ми закінчимо так само, якщо не продовжимо повертатися до Туви. Мені було дванадцять років, коли ми повернулися до Туви. Я навчався в школі з осені 1951 року до весни 1952 року; це був мій перший досвід отримання офіційної освіти. Школи в Тоджі прийняли систему, яка передбачала десятирічну освіту. Були російські та тувинські школи. Навіть у тувинських школах викладали і російську, і тувинську. У 1952 році ми знову втекли і приїхали до Монголії. Мої батьки зберігали план в таємниці, перш ніж ми вирушили до Монголії. Ми провели 12 днів на шляху до нашого пункту призначення. В цілому в Монголію повернулися 26 родин. Ми відчайдушно приїхали до Монголії, бо думали, що будемо заслані далеко від нашої батьківщини, коли Радянський Союз закриє національний кордон. Крім того, їжі бракувало через Другу світову війну. Хвороби поширювалися, і лікарів, які б їх лікували, не було, тому життя багатьох школярів було втрачено. Ми вступили в Монголію, проходячи кордон у Ханхі¹⁸ (на крайню північ від Хубсугульського аймака). Ми заробляли на життя, полюючи на тварин на початку. Починаючи з 1955 року, уряд надав нам субсидії та підтримку, наприклад, розповсюдження знарядь для полювання. Ми стали громадянами Монголії на наступний рік, тому у нас більше не було підстав ховатися, міг вільно жити. Діти з того часу мали змогу відвідувати школи” [цит. за: Inamura 2005, 140–141].

Датський етнолог Б. Крістенсен записував схожі історії:

“Моя сім’я втекла з Туви в 1952 році, коли мені було всього два роки. Вони сказали, що пішли, бо в Туві була велика війна [посилаючись на кампанію

---

¹⁶ Дархати (монг. дархад) – одна з етнографічних груп монголів, які мешкають у північно-західній частині Хубсугульського аймака. В їхньому складі виділялися тюркські, самодійські, тунгуські та монгольські компоненти.

¹⁷ Річка Тенгіс – річка в сомоні Цагаан-Ууре (монг. *Цагаан-Уур*) Хубсугульського аймака. Вона проходить через західну частину вищезгаданої “східної тайги”. Річка бере початок на кордоні з Росією, на крайній півночі Монголії.

¹⁸ Ханх – сомон в аймаку Хувсгел, розташований у північній частині аймака, межує із сомонами Ренчінлхумбе, Цагаан-Ууре, Чандмань-Ундер (монг. *Чандмань-Өндөр*), а також з Росією.

колективізації]. Але російські солдати пішли за нами і змусили моїх батьків повернутися до Туви. Вони навіть зв'язали всіх жінок разом і погнали їх назад, немов худобу. Через три місяці мої батьки заговорили про те, наскільки красива Монголія, і вирішили знову тікати. ...Люди боялися, бо ми всі чули про людей, яких патрульні розстрілювали” [Kristensen 2015, 166].

Мабуть, хтось із таких переселенців прагнув зберегти не лише традиційний господарський уклад, але й світоглядні засади. Так, П. І. Каралькін під час польових досліджень у Туві у 1950–1960-ті рр., зокрема, спілкувався з шаманом Шончуром із Кунгуртуга, який розповів, що всі тувинські шамани пішли до Монголії [Каралькин 2008, 234; див. також: Собрание архивных документов... 2014, 364]. Зайве казати, наскільки важливою та невід'ємною була для тодішніх тувинців шаманська традиція. Б. Крістенсен розповідає, зокрема, про активізацію чуток про чотгора¹⁹ в тувинському суспільстві внаслідок політичних обставин, таких як анексія Туви Радянським Союзом [Kristensen 2015, 153]. Так, дослідник чув розповіді, нібито чотгор змусив тувинців-оленьярів втекти з Туви до Монголії в 1940-х роках: “У школі-інтернаті в Туві був хотгор. Він бродив навколо школи, лякаючи дітей, які спали в гуртожитках. Це було схоже на ведмеда. Одна дитина так злякалася, що вона померла. Тож люди втекли в Монголію, бо боялися колективізації, війни та чотгора. Вони сказали, що ця тварина [чотгор] вночі ходила по сходах”²⁰ [цит. за: Kristensen 2015, 153].

Якщо узагальнити оприлюднені польові матеріали, зібрані етнологами, то можна скласти приблизний список причин переселення тувинців на монгольські терени після входження Туви до складу СРСР:

1) факт самої анексії Туви Радянським Союзом 1944 року, зокрема, літні інформатори розповідали дослідникам, що анексія Туви “започаткувала епоху загальної тривоги” (“Older informants recounted how the annexation of Tuva initiated an era of general anxiety”) [Kristensen 2015, 13];

2) тувинці боялися, що їх призвуть на службу до Червоної армії під час Другої світової війни;

3) домашні тварини були реквізовані під час війни, люди боялися втратити худобу, що залишилась, через наступну кампанію колективізації²¹;

4) хвороби, які забрали життя багатьох школярів, брак лікарів, здатних допомогти, пов'язування факту поширення хвороб із містичними явищами;

---

¹⁹ Чотгор у міфах монгольських народів – злий дух, безпритульна душа померлого неприродною смертю, демон хвороби, що викрадає душу людини або вселяється в тіло хворого. У шаманських закликаннях чотгори – збірне найменування злих духів.

²⁰ Чотгор може представлятися у вигляді людини, тварини, неживого предмета, чогось невизначеного – тіні, силуету, чогось чорного, може бути невидимий (або частково видимий, у формі окремих частин тіла – ноги, руки, очей), проявляти себе (свою присутність) за допомогою різноманітних звуків, світла, маніпуляцій з іншими предметами [Соловьева 2011, 204].

²¹ Західний історик Дж. Форсайт підкреслює, що кількість худоби в Туві, яка до 1917 р. і між 1932 та 1940 рр. становила в середньому від 1 до 1,5 млн. голів, різко зменшилася під час і безпосередньо після Другої світової війни [Forsyth 2000, 373]. У 1945 р. тувинські стада становили лише 760 000 тварин, з яких понад 60 відсотків належали до індивідуальних кочових домогосподарств, які працювали разом як кооперативи. Плани нової кампанії колективізації у Туві були проголошені в 1945 р., а в 1948-му була розпочата ще одна кампанія масової колективізації серед тувинців [Forsyth 2000, 373].

---

5) сум за батьківщиною, коли місця, де тувинські кочівники народилися, внаслідок проведення кордону опинилися на монгольській території.

Перелік цих причин проливає світло на той факт, наскільки важкою виявилася для тувинського суспільства непомірна “добровільна” допомога, надана ним в роки Другої світової війни Радянському Союзу, і якою так пишалися тодішні і продовжують пишатися нинішні тувинські можновладці. Всього за роки війни в лавах Червоної армії служили до 8 тисяч жителів Туви (в 1943–1944 рр.). За постановою ЦК ТНРП від 25 вересня 1941 р., з 15 жовтня всі громадяни ТНР чоловічої статі віком від 16 до 50 років в обов’язковому порядку почали проходити військове навчання. Таким чином, до березня 1944 р. 110-годинне військове навчання пройшли 11772 чоловіків [Монгуш Б. Б. 2010].

Провідні тувинські історики розповідають про обсяги матеріальної допомоги Туви СРСР під час Другої світової війни так: “У числі пожертвувань були: весь золотий запас і видобуток золота ТНР воєнних років; щорічна поставка до 12 тисяч тонн обліпихи, 52 тисячі пар лиж, 10 тисяч кожухів, більше 16 тисяч пар валянок, більше 19 тисяч пар рукавиць, сотні тонн топленого масла, борошна, сухарів і кондитерських виробів. Весь збір врожаю з посівів йшов до фонду оборони. На фронт було відправлено п’ять ешелонів подарунків на суму понад 10 мільйонів акша, або 35 мільйонів рублів, 50 тисяч бойових коней. Близько 30 тисяч корів республіка передала для відновлення колгоспів і радгоспів Київської області України. Були зібрані кошти на будівництво трьох ескадрилей винищувачів. Громадяни ТНР шефствували над радянськими госпіталями і дитбудинками” [Аранчын, Моллеров 2010]. Червона армія отримала 67 тонн вовни, 400 тонн м’яса, житнього, ячмінного борошна і топленого масла, десятки тонн меду, плодово-ягідних консервів і концентратів, рибних виробів, багато тонн перев’язувальних бинтів, ліків національної медицини, воску і смоли [Балиев 2010]. Всього в червні 1941 – серпні 1944 р. Тува поставила до СРСР понад 700 тисяч голів худоби, з них майже 650 тис. голів – безоплатно (не було жодної тувинської родини, що не подарувала б фронту від 10 до 100 голів своєї худоби [Балиев 2010]. Судячи зі спогадів переселенців, така допомога не завжди була добровільною (“конфіскували такі речі, як лижі та м’ясо”). Наприклад, 25 серпня 1943 р. відбулося засідання секретаріату ЦК ТНРП, на якому, зокрема, було розглянуто питання про організацію спеціального фонду допомоги населенню звільнених районів СРСР. Було вирішено звернутися до всіх тваринників країни, колгоспів “виділити по 1–2 голови худоби-молодняка, великої рогатої, овець і коней... задля надання допомоги колгоспам звільнених районів” СРСР [АВП РФ, ф. 06, оп. 5, п. 31, д. 363, л. 49]. Навряд чи громадяни ТНР мали тоді можливість відмовити своїй владі.

Загальну кількість переселенців із Туви до МНР визначити складно, оскільки тувинці мешкали на теренах Північної Монголії і до 1930-х рр. Багато хто з тувинців, переселившись до сусідньої країни, став приховувати своє походження, називаючись монголом. За переписом 1947 року, в МНР нараховувалося 16000 тувинців. Перепис 1956 року у МНР кількість тувинців вже не вказував. На думку відомого американського монголіста Р. Рупена, можливо, вони потрапили до графі “інші” – 20800 (2,5 % населення) [Rupen 1966, 67]. Всі монгольські народи, які мешкали на теренах МНР, були окремо дбайливо перераховані. Деякі дослідники припускають, що між 1959 і 1970 роками ще близько 3000 “радянських” тувинців емігрували до МНР [Anderson, Silver

---

1983, 476]. Дехто з науковців на початку XXI ст. нараховував 3000–14000 тувиномовних на північному заході Монголії [Mawkanuli 2001, 497]. За неофіційними даними, нині в Монголії мешкають близько 25 тисяч тувинців, з них тувиномовних приблизно 8 тисяч осіб [Auyzhy, Mongush 2016a, 3399; див. також: Хүн ам, орон сууцны 2010 оны улсын тооллого... 2011]. Подекуди у дослідників можна зустріти цифру щодо монгольських тувинців у 50000 осіб [див.: Todoriki 2010, 96].

З 2011 р., за підтримки уряду Монголії, в країні почала діяти спеціальна програма зі збереження і розвитку мови казахів і тувинців, і на Національному телебаченні розпочалося мовлення їхніми рідними мовами [Монгуш, Бадарч 2019, 61]. У березні 2013 р. президент Монголії Ц. Елбегдорж підписав наказ про надання тувинцям-оленьярам деяких соціальних пільг: виплата заробітної плати представникам народу туха, які займаються оленярством, соціальної допомоги їхнім неповнолітнім дітям, безкоштовне навчання в університетах Монголії для дітей оленярів, надання фінансової допомоги на проїзд в обидва кінці до родичів у Туві один раз на рік²² [Донгак 2017; більше див.: Чулуун, Айбыжы 2016, 46–48].

Нині контакти між південними тувинцями та монголами прикордонних аймаків Монголії поновлюються. Вони спілкуються між собою монгольською, причому без жодних перешкод [Куулар 2003, 263]. Згідно із соціологічним опитуванням, проведеним тувинськими дослідниками в 2010 р. у прикордонних районах республіки: Ерзінському, Тере-Хольському, Тес-Хемському, Овюрському, Монгун-Тайгинському, – більшість опитаних жителів Туви (40,9 %) і Монголії (53,4 %) не влаштовує існуюча система проходження через кордон, вони вважають, що необхідно знизити кількість адміністративних бар'єрів, зробити вхід вільним [Ойдул, Кылгыдай 2011, 59].

З історії тувинців Сіньцзяну

Після від'єднання на початку XX ст. Алтайського округу від Зовнішньої Монголії та передачі його під юрисдикцію Урумчі, а також у результаті різних хвиль міграції в XX ст. невелика частина тувинців опинилася на території сучасного Сіньцзян-Уйгурського автономного округу (СУАР) КНР. Так, наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр. фіксувались випадки, коли тувинці, разом із казахами та західними монголами, втікаючи від політичних переслідувань та економічних негараздів, залишали МНР і перекочували до сусіднього Сіньцзяну – того ж таки Алтайського округу, або, як його ще називали, Китайського Алтаю. Водночас, в архівних документах знаходимо згадки про тувинців, що залишили ТНР після “революційних подій” та низки повстань і опинилися у Сіньцзяні [РГАСПИ, ф. 495, оп. 153, ед. хр. 55, л. 33; див. також: Auyzhy, Mongush 2016b, 3406]. Їх нібито в Туві очікували як національних героїв, які мають, врешті-решт, врятувати країну від “аратської” диктатури. За даними УДВПО, зазначені особи посідали у провінції Сіньцзян керівні посади. Мовляв, цілком очевидно, що “ворожі сили” в майбутньому планують використовувати цих перебіжчиків для своїх цілей у ТНР.

Проте тувинці емігрували і із Сіньцзяну до МНР – внаслідок тамтешніх збройних заворушень 1930-х років, культурної революції [Бавуу-Сюрюн 2011;

---

²² Більше про тувинців Монголії див.: [Монгуш 1983; Маннай-оол 1995; Решетов 1995–1996; Wheeler 1999; Inamura 2005; Монгуш 2010, Биче-оол, Самдан 2012; Kristensen 2015; Серен 2016, Донгак 2017; Сувандии, Куулар 2017 та ін.].

Монгуш 2010, 215–216]. Так, сучасні тувинці Кобдо (*монг.* Ховд) живуть у ньому відносно нещодавно, приблизно з 1930–1940 рр., є переселенцями з Китайського Алтаю (Алтайський аймак, де мешкають тувинці Сіньцзяну, межує на сході з Кобдоським (Ховдінським) аймаком). Кажуть, що причиною переїзду тувинців з Китайського Алтаю до Кобдоського аймаку МНР були зіткнення між китайцями і казахами Північного Китаю [Цэцэгдарь 2013, 386; більше див.: Ганболд 2015]. Наразі у Кобдоському аймаку проживають 639 тувинців, із них 359 у місті, 280 – у сільській місцевості [Ганболд 2015]. Між тувинцями Сіньцзяну та жителями Західної Монголії, попри державні кордони, впритул до середини ХХ століття існували постійні контакти, проте згодом вони значно послабшали²³.

Сьогодні “китайські” тувинці компактно проживають у багатонаціональному Алтайському окрузі Ілі-Казахської області (ІКАО) Сіньцзян-Уйгурського автономного району КНР; їх нараховують від 2500 до 6000 осіб [більше див.: Юша 2017]. Деякі автори зазначають, що через зменшення тувинського населення у Сіньцзяні та ослаблення його лінгвістичних і культурних особливостей після 1949 року ця група розглядалася урядом КНР як частина монгольської національності [Jianmin Wang 2002, 177]. Отже, всі тувинці записані в паспортах монголами, що ускладнює встановлення їхньої реальної кількості. Зараз спостерігається спроба реанімувати етнонім *тыва* в межах Китаю в якості самоназви народу, щоб інші етноси використовували щодо китайських тувинців цей етнонім [Юша 2017].

У зв’язку з реалізацією урядової програми з розвитку західних районів Китаю зростає тенденція обезземелювання сіньцзянських кочівників, вони втрачають літні пасовища, місця їхнього традиційного проживання активно скуповуються ханьцями. Крім того, у зв’язку з розвитком туризму і створенням у мальовничих куточках Сіньцзяну туристичних зон життєвий простір кочівників із кожним роком звужується [більше див.: Отрощенко 2016, 97–103].

Маленькі тувинці вчаться в тамтешніх казахських або монгольських школах, причому перевага надається останнім, оскільки офіційно вони вважаються монголами [Монгуш 2012]. У таких школах працюють переважно вчителі-тувинці. Тувинці вважають, що старомонгольська писемність, порівняно з казахською, набагато краще передає звуки тувинської мови [Юша 2011а]. Водночас, за словами російського етнолога Ж. Юши, китайську мову й писемність тамтешнім тувинцям необхідно знати досить добре, щоб отримати освіту і знайти гідну роботу²⁴. Тому останнім часом батьки з малих років починають учити своїх дітей нескладним ієрогліфам, математичним додаванням [Юша 2011а; див. також: Монгуш 2012]. Багато молодих тувинців уже досить пристойно говорять і пишуть китайською; китайська стала мовою спілкування всіх народів Сіньцзяну. На цьому тлі позиції місцевих мов і тувинської зокре-

---

²³ Більше про тувинців Сіньцзяну див.: [Mawkanuli 2001; Jianmin Wang 2002; Бавуу-Сюрюн 2011; Монгуш 2010, 2012; Айбыжы, Конгу 2013; Jingjing Yang at all 2014; Yuxin Hou 2014; Юша 2011а-б, 2017 та ін.].

²⁴ Ще одна дослідниця, М. Бавуу-Сюрюн, розповідає, що, зокрема, долучитися до туристичного бізнесу тувинцям Алтайського округу ІКАО заважає мовний бар’єр, оскільки вони недостатньо володіють китайською мовою [Бавуу-Сюрюн 2011]. Основний же контингент туристів, які відвідують, зокрема, оз. Канас, становлять китайці. М. Бавуу-Сюрюн також підкреслює, що саме погане знання китайської мови згодом стає для тувинців Алтайського округу ІКАО бар’єром у здобутті вищої освіти.

ма помітно слабшають, – каже відома дослідниця М. Монгуш [Монгуш 2012]. “Останнім часом наших одноплемінників у Китаї хвилюють питання їхнього майбутнього як етносу: чи зможуть вони залишитися тувинцями через 50–60 років; чи збережуть наступні покоління рідну мову, звичаї й традиції пращурів. Побоювання ці породило поступове збільшення кількості китайців у цих краях”, – зазначала Ж. Юша після відвідин Алтайського округу ІКАО 2011 року [Юша 2011b; див. також: Юша 2017].

Висновки

Активізація переселенських настроїв у ТНР на початку 1930-х рр. була викликана зростаючим тиском влади на тувинське суспільство: спробами провести колективізацію, переслідуваннями та утисками неугодних, зокрема атакою на представників культу, традиційну культуру, а також панмонгольськими настроями тувинців південних хошунів. На думку авторки, цілеспрямоване переселення тувинців на монгольські терени у 1930-х рр. також стало наслідком усвідомлення, що петиції і звернення до влади про бажаність об’єднання з монголами ні до чого не призведуть. У 1930 р. була остання (принаймні, відома авторці) така петиція і в цьому ж році, як зазначалося вище, спостерігалися спроби організованого переселення до МНР помітної кількості тувинських родин у ході Хемчицького повстання 1930 року. Переселення тувинців до МНР продовжувалися і після 1932 р., припинення повстань і запровадження “нового курсу”, який мав на меті заспокоїти збурене населення та дещо уповільнити радикальну трансформацію тувинського суспільства. Факти таких переселень почастишали під час Другої світової війни та опісля неї внаслідок погіршення економічної ситуації в республіці та добробуту громадян, входження Туви до складу СРСР, встановлення суворішого прикордонного режиму та подальшої трансформації тувинського традиційного господарства під радянські стандарти.

Отже, переселення тувинців з Тувинської Народної Республіки до МНР у 1930–1970-х рр. ми розглядаємо як нелегкий вибір частини тувинців, яка бачила себе невід’ємною часткою монгольського світу, а також намагалася втекти від важкої економічної ситуації в Туві, седентаризації, примусової мобілізації на службу до Червоної армії під час Другої світової війни, політичних репресій, поступової радянізації та русифікації тувинського суспільства. Аналогічні процеси тривали й серед радянських бурятів, проте тувинська еміграція, розпочавшись пізніше, тривала довше – за деякими даними, аж до 1970-х рр. Переселення тувинців із Сіньцзяну, швидше за все, пояснюється намаганням втекти з неспокоїних земель, на яких спалахували одне за одним повстання уйгурів, казахів та монголів проти китайської влади.

ЛІТЕРАТУРА

Айыжы Е. В., Конгу А. А. Тувинцы Синьцзянь-Уйгурского автономного района Китая (по материалам этнографической экспедиции в Синьцзян-Уйгурский автономный район Китая) // **Вестник Кемеровского государственного университета**, 2013, № 3 (55), т. 1.

Аранчын Ю., Моллеров Н. К 60-летию Великой Победы. Вклад Тувы // **Тува.Азия – портал тувиноведения**. 27 января 2010. URL: <https://www.tuva.asia/news/tuva/1262-tuv-vklad-v-pobedu.html> (дата звернення: 27.03.2019).

Архив внешней политики Российской Федерации (АВП РФ), ф. 06 “Секретариат В. М. Молотова”, оп. 5, п. 31, д. 363 // **СССР и союзники. Документы Архива МИД России о внешней политике и дипломатии ведущих держав антигитлеровской коалиции**. URL: <http://agk.mid.ru/> (дата звернения: 12.05.2019).

Бавуу-Сюрюн М. В. Социоллингвистические заметки о тувинцах Китая [Электронный ресурс] // **Новые исследования Тувы, 2011**, № 1. URL: <https://nit.tuva.asia/nit/article/view/445> (дата звернения: 12.05.2019).

Бадарч Б. О некоторых лексических особенностях языка тувинцев // **Tehlikedeki Diller Dergisi / Journal of Endangered Languages**. Cilt 9, Sayı 14. 2019.

Балиев А. Мал союзник, да дорог // **Столетие. Информационно-аналитическое издание фонда исторической перспективы**. 12 мая 2010. URL: http://www.stoletie.ru/territoriya_istorii/mal_sojuznik_da_dorog_2010-05-12.htm (дата звернения: 12.05.2019).

Байыр-оол М. С. Опальный премьер [Электронный ресурс] // **Новые исследования Тувы, 2011**, № 1. URL: <https://nit.tuva.asia/nit/article/view/444> (дата звернения: 12.05.2019).

Биче-оол С. М., Самдан А. А. Оленеводы Восточных Саян Республики Тыва и Монголии // **Вестник Тувинского государственного университета. Социальные и гуманитарные науки**. Вып. 1. Кызыл, 2012.

Ганболд М. Ховд аймгийн Буянт сумын нутагт Тува Нарын нүүдэллэн ирсэн түүхийн судалгааны асуудалд // **Гуманитарные науки в XXI веке: человек, общество, глобальный мир. Материалы международной конференции, посвященной 70-летию ТНИИЯЛИ – ТИГИ – ТИГПИ, 1–2 октября 2015 года**. Кызыл, 2015.

Донгак А. С. Топонимические предания и легенды Юго-Восточной Тувы [Электронный ресурс] // **Новые исследования Тувы, 2018**, № 3. URL: <https://nit.tuva.asia/nit/article/view/793> (дата звернения: 12.05.2019).

Донгак В. С. Этническая идентичность тувинцев Монголии // **Общество: социология, психология, педагогика, 2017**, № 12.

История Тувы. Т. II. Новосибирск, 2007.

Каралькин П. И. Остатки шаманизма у тувинцев и пути их преодоления // **Культура и традиции коренных народов Северного Алтая**. Санкт-Петербург, 2008.

Куулар Е. М. Юго-восточный диалект тувинского языка. Кызыл, 2012.

Маннай-оол М. Х. Тувинцы Монголии: традиции и современность // **Тувинский НИИЯЛИ. Ученые записки. Серия историческая**. Вып. XVIII. Кызыл, 1995.

Монгуш Б. Б. К истории создания Тувинской Народно-Революционной Армии (1921–1944) // **Сетевое информационное агентство “Тува-онлайн”**. 12 мая 2010. URL: https://www.tuvaonline.ru/2010/05/12/0721_armia.html (дата звернения: 12.05.2019).

Монгуш Д. А. О языке тувинцев Северо-Западной Монголии // **Вопросы тувинской филологии**. Кызыл, 1983.

Монгуш М. В. Один народ – три судьбы: Тувинцы России, Монголии и Китая в сравнительном контексте. Осака, 2010. (Senri Ethnological Studies, Vol. 91).

Монгуш М. В. У тувинцев Сынцзяна: двадцать лет спустя [Электронный ресурс] // **Новые исследования Тувы**, 2012, № 4. URL: <https://nit.tuva.asia/nit/article/view/292> (дата звернення: 12.05.2019).

Монгуш М., Бадарч Б. Казахи и тувинцы Монголии: этнографический очерк // **Азия и Африка сегодня**, 2019, № 3.

Ойдуп Т. М., Кылгыдай А. Ч. Вопросы политико-правового трансграничного сотрудничества на тувинско-монгольском участке российской государственной границы // **Национальные интересы: приоритеты и безопасность**, 2011, № 29 (122).

Отрощенко І. В. **На шляху до Великої Монголії (панмонгольський рух у 1920–1930-ті роки)**. Київ, 2011.

Отрощенко І. В. Сьогодні казахів КНР: погляд з Казахстану. Частина II // **Східний світ**, 2016, № 1.

Решетов О. Подорож до урянхайців Прихубсугулля // **Східний світ**, 1995 (№ 2) – 1996 (№ 1).

Российский государственный архив социально-политической истории (РГАСПИ). Ф. 495, оп. 153, ед. хр. 36, 37, 41, 46, 52, 55, 59.

Серен П. **Тувинцы – оленеводы Монголии** / На русском и тувинском языках. Кызыл, 2016.

Собрание архивных документов по истории Тувы: в 4-х т. Т. III. 1921–1944 гг. Улан-Батор; Кызыл, 2014.

Соловьева А. А. Демоны и экзорцисты современного Улан-Батора // **Вестник РГГУ. Серия “Филологические науки. Литературоведение. Фольклористика”**, 2011, № 9 (71).

Сувандии Н. Д., Куулар Е. М. Этнические тувинцы сумона Цагаан-Нуур Монголии: исследовательские проблемы [Электронный ресурс] // **Новые исследования Тувы**, 2017, № 1. URL: <https://nit.tuva.asia/nit/article/view/696> (дата звернення: 12.05.2019).

Хүн ам, орон сууцны 2010 оны улсын тооллого: Нэгдсэн дүн / Монгол улсын үндэсний статистикийн хороо. Улаанбаатар, 2011.

Цэцэгдарь У. Фонетические особенности речи кобдоских тувинцев (чередование кратких/долгих гласных) // **Мир науки, культуры, образования**, 2013, № 6 (43).

Чооду К.-К. К. Черный орел Эзир-Кара // **Центр Азии**, 2011, № 10 (19 марта).

Чулуун С., Айыжы Е. В. Государственная политика России и Монголии к тувинцам-оленеводам на современном этапе // **Вестник Калмыцкого университета**, 2016, № 4 (32).

Чулуун С., Донгак А. С. Этнокультурные контакты народов Саяно-Алтая и Западной Монголии [Электронный ресурс] // **Новые исследования Тувы**, 2015, № 1. URL: <https://nit.tuva.asia/nit/article/view/54> (дата звернення: 12.05.2019).

Юша Ж. Тувинцы в Поднебесной // **Тува.Азия – портал тувиноведения**. – 20 октября 2011а. URL: <http://www.tuva.asia/news/asia/4019-tuv-v-kitae.html> (дата звернення: 12.05.2019).

Юша Ж. Тувинцы в Поднебесной (ч. 2) // **Тува.Азия – портал тувиноведения**. 26 октября 2011б. URL: <http://www.tuva.asia/news/asia/4042-tuvincy-kitay2.html> (дата звернення: 12.05.2019).

Юша Ж. М. Тувинцы Китая в XXI веке: веки истории и современное состояние // **Новые исследования Тувы**, 2017, № 1. URL: <https://nit.tuva.asia/nit/article/view/699> (дата звернення: 12.05.2019).

Ayyzhy E. V., Mongush M. Mongolian Tuvans: Their Ethno-Linguistic Situation // **International Journal of Biology, Pharmacy and Allied Sciences (IJBPAS)**, Vol. 5, Issue 12. 2016a.

Ayyzhy E. V., Mongush M. The Tuvans in China: Their Language Situation // **International Journal of Biology, Pharmacy and Allied Sciences (IJBPAS)**, Vol. 5, Issue 12. 2016b.

Anderson Barbara A., Silver Brian D. Estimating Russification of Ethnic Identity Among Non-Russians in the USSR // **Demography**, Vol. 20, No. 4. 1983.

Forsyth James. **A History of the Peoples of Siberia: Russia's North Asian Colony 1581–1990**. Cambridge, UK, 2000.

Inamura Tetsuya. The Transformation of the Community of Tsaatan Reindeer Herders in Mongolia and Their Relationships with the Outside World // **Pastoralists and Their Neighbors in Asia and Africa** / Edited by K. Ikeya and E. Fratkin. Osaka, 2005. (Senri Ethnological Studies, Vol. 69).

Jianmin Wang. Ethnonyms and Nationalism in Xinjiang // **Exploring Nationalisms of China: Themes and Conflicts** / Edited by C. X. George Wei and Xiaoyuan Liu. Foreword by William C. Kirby. Westport, Connecticut, London, 2002.

Jingjing Yang, Chris Ryan & Zhang Lingyun. The “Culture Broker” as Performer: Tuva and Kazakhs “Home Visits” in Kanas, China // **Asia Pacific Journal of Tourism Research**, Vol. 19, No. 5. 2014.

Kristensen B. M. **Returning to the Forest: Shamanism, Landscape and History among the Duha of Northern Mongolia**. Københavns Universitet, Det Humanistiske Fakultet, 2015.

Mawkanuli Talant. The Jungar Tuvas: language and national identity in the PRC // **Central Asian Survey**, Vol. 20, No. 4. 2001.

Rupen Robert A. **The Mongolian People's Republic**. Stanford, 1966.

Todoriki Masahiko. Tuwa-Ren: The Emerging Ethnic Identity of the Altai-Tuvans in Xinjiang // **Journal of Eurasian Studies**, Vol. II, Issue 3. 2010.

Wheeler Alan. The Dukha: Mongolia's Reindeer Herders // **Mongolia Survey**, Vol. 6. 1999.

Wheeler Alan A. **Lords of The Mongolian Taiga: An Ethnohistory of the Duha Reindeer Herders**. A thesis submitted to the faculty of the University Graduate School in partial fulfillment of the requirements for the degree of Master of Arts in the Department of Central Eurasian Studies, Indiana University. 2000.

Yuxin Hou. The Analysis of Current Situation of Tuva People in China // **Новые исследования Тувы**, 2014, № 1. URL: <https://www.nit.tuva.asia/nit/article/view/178> (дата звернення: 12.05.2019).

REFERENCES

Ayyzhy E. V. and Kongu A. A. (2013), “Tuvinty Sin'tszyan'-Uygurskogo avtonomnogo rayona Kitaya (po materialam etnograficheskoy ekspeditsii v Sin'tszyan-Uygurskiy avtonomnyy rayon Kitaya)”, in *Vestnik Kemerovskogo gosudarstvennogo universiteta*, Vol. I, No. 3 (55), pp. 23–27. (In Russian).

Aranchyn Yu. and Mollerov N. (2010), “K 60-letiyu Velikoy Pobedy. Vklad Tuvy”, in *Tuva.Aziya – portal tuvinoventeniya*, January 27, available at: <https://>

---

www.tuva.asia/news/tuva/1262-tuv-vklad-v-pobedu.html (accessed May 12, 2019). (In Russian).

“Arkhiv vneshney politiki Rossiyskoy Federatsii, Fund 06 “Sekretariat V. M. Molotova”, Inventory 5, Folder 31, File 363”, in *SSSR i soyuzniki. Dokumenty Arkhiva MID Rossii o vneshney politike i diplomatii vedushchikh derzhav antigitlerovskoy koalitsii*”, available at: <http://agk.mid.ru/> (accessed May 25, 2019).

Bavuu-Siuriun M. V. (2011), “Sociolinguistic notes about the Tuvans in China”, *The New Research of Tuva*, No. 1 [on-line], available at: <https://nit.tuva.asia/nit/article/view/445> (accessed May 12, 2019). (In Russian).

Badarch B. (2019), “O nekotorykh leksicheskikh osobennostyakh yazyka tuvintsev”, in *Tehlikedeki Diller Dergisi / Journal of Endangered Languages*, Vol. 9, Issue 14, pp. 51–59. (In Russian).

Bayyr-ool M. S. (2011), “Opal’nyy prem’yer”, *The New Research of Tuva*, No. 1 [on-line], available at: <https://nit.tuva.asia/nit/article/view/444> (accessed May 12, 2019). (In Russian).

Baliyev A. (2010), “Mal soyuznik, da dorog”, in *Stoletiye. Informatsionno-analiticheskoye izdaniye fonda istoricheskoy perspektivy*, May 12, available at: http://www.stoletie.ru/territoriya_istorii/mal_sojuznik_da_dorog_2010-05-12.htm (accessed May 12, 2019). (In Russian).

Biche-ool S. M. and Samdan A. A. (2012), “Olenevody Vostochnykh Sayan Respubliki Tyva i Mongolii”, in *Vestnik Tuvinskogo gosudarstvennogo universiteta. Sotsial’nyye i gumanitarnyye nauki*, Issue 1, Kyzyl. (In Russian).

Ganbold M. (2015), “Hovd ajmgijn Bujant sumyn nutagt Tuva Naryn nüüd-jelljen irsjen tüühijn sudalgaany asuudald”, in *Gumanitarnyye nauki v XXI veke: chelovek, obshchestvo, global’nyy mir. Materialy mezhdunarodnoy konferentsii, posvyashchennoy 70-letiyu TNIIYALI – TIGI – TIGPI, 1–2 oktyabrya 2015 goda*, Kyzyl. (In Mongol).

Dongak A. S. (2018), “Toponimicheskiye predaniya i legendy Yugo-Vostochnoy Tuvy”, *The New Research of Tuva*, No. 3 [on-line], available at: <https://nit.tuva.asia/nit/article/view/793> (accessed May 12, 2019). (In Russian).

Dongak V. S. (2017), “Etnicheskaya identichnost’ tuvintsev Mongolii”, in *Obshchestvo: sotsiologiya, psikhologiya, pedagogika*, No. 12. (In Russian).

Istoriya Tuvy (2007), Vol. II, Nauka, Novosibirsk. (In Russian).

Karal’kin P. I. (2008), “Ostatki shamanizma u tuvintsev i puti ikh preodoleniya”, in *Kul’tura i traditsii korennykh narodov Severnogo Altaya*, Izd. Dom S.-Peterb. gos. un-ta, Saint Petersburg, pp. 231–249. (In Russian).

Kuular E. M. (2012), *Yugo-vostochnyy dialekt tuvinskogo yazyka*, Tuvinskiy gosudarstvennyy universitet, Kyzyl. (In Russian).

Mannay-ool M. Kh. (1995), “Tuvintsy Mongolii: traditsii i sovremennost’”, in *Tuvinskiy NIIYALI. Uchenyye zapiski. Seriya istoricheskaya*, Issue XVIII, Kyzyl, pp. 56–62. (In Russian).

Mongush B. B. (2010), “K istorii sozdaniya Tuvinskoy Narodno-Revolyutsionnoy Armii (1921–1944)”, in *Setevoye informatsionnoye agentstvo “Tuva-onlayn”*, May 12, available at: https://www.tuvaonline.ru/2010/05/12/0721_armia.html (accessed May 12, 2019). (In Russian).

Mongush D. A. (1983), “O yazyke tuvintsev Severo-Zapadnoy Mongolii”, in *Voprosy tuvinskoy filologii*, Kyzyl, pp. 127–145. (In Russian).

Mongush M. V. (2010), *Odin narod: tri sud'by: Tuvintsy Rossii, Mongolii i Kitaya v sravnitel'nom kontekste*, Natsional'nyy Muzei Etnologii, Osaka. (Senri Ethnological Studies, Vol. 91). (In Russian).

Mongush M. V. (2012), "At Xinjian Tuvans: twenty years later", *The New Research of Tuva*, No. 4 [on-line], available at: <https://nit.tuva.asia/nit/article/view/292> (accessed May 12, 2019). (In Russian).

Mongush M. and Badarch B. (2019), "Kazakhi i tuvintsy Mongolii: etnograficheskiy ocherk", in *Aziya i Afrika segodnya*, No. 3, pp. 59–64. (In Russian).

Oydup T. M. and Kылгыday A. Ch. (2011), "Voprosy politiko-pravovogo transgranichnogo sotrudnichestva na tuvinsko-mongol'skom uchastke rossiyskoy gosudarstvennoy granitsy", in *Natsional'nyye interesy: priority i bezopasnost'*, No. 29 (122), pp. 56–61. (In Russian).

Otroshchenko I. V. (2011), *Na shlyakhu do Velykoyi Monholiyi (panmonhol's'kyy rukh u 1920–1930-ti roky)*, A. Krymskiy Institute of Oriental Studies, Kyiv. (In Ukrainian).

Otroshchenko I. V. (2016), "S'ohodennya kazakhiv KNR: pohlyad iz Kazakhstanu. Chastyna II", *Shidnij svit*, No. 1, pp. 94–113. (In Ukrainian).

Reshetov O. (1995–1996), "Podorozh do uryankhaytsiv Prykhubsuhullya", *Shidnij svit*, No. 2–1, pp. 113–120. (In Ukrainian).

Rossiyskiy gosudarstvennyy arkhiv sotsial'no-politicheskoy istorii (RGASPI) [The Russian State Archive of Socio-Political History], Fund 495, Inventory 153, Files 36, 37, 41, 46, 52, 55, 59.

Seren P. (2016), *Tuvintsy – olenevody Mongolii*, Na russkom i tuvinskom yazykakh, Tyvapoligraf, Kyzyl. (In Tuvinian, Russian).

Sobraniye arkhivnykh dokumentov po istorii Tuvy. In 4 vols., Vol. III: 1921–1944 gg. (2014), ADMON PRINT, Ulaanbaatar and Kyzyl. (In Mongolian, Tuvinian and Russian).

Solov'yeva A. A. (2011), "Demony i ekzortsisty sovremennogo Ulan-Batora", in *Vestnik RGGU*, Seriya "Filologicheskiye nauki. Literaturovedeniye. Fol'kloristika", No. 9 (71), pp. 199–215. (In Russian).

Suvandii N. D. and Kuular E. M. (2017), "Etnicheskiye tuvintsy sumona Tsaagan-Nuur Mongolii: issledovatel'skiye problemy", *The New Research of Tuva*, No. 1 [on-line], available at: <https://nit.tuva.asia/nit/article/view/696> (accessed May 12, 2019). (In Russian).

Hün am, oron suucny 2010 ony ulsyn toollogo: Negdsen dün (2011), National Statistics Office of Mongolia, Ulaanbaatar. (In Mongolian).

Tsetsegdar' U. (2013), "Foneticheskiye osobennosti rechi kobdoskikh tuvintsev (cheredovaniye kratkikh/dolgikh glasnykh)", in *Mir nauki, kul'tury, obrazovaniya*, No. 6 (43). (In Russian).

Choodu K.-K. K. (2011), "Chernyi orel Ezir-Kara", in *Tsentr Azii*, No. 10 (March 19). (In Russian).

Chuluun S. and Ayyzhy E. V. (2016), "Gosudarstvennaya politika Rossii i Mongolii k tuvintsam-olenevodam na sovremennom etape", in *Vestnik Kalmytskogo universiteta*, No. 4 (32), pp. 40–48.

Chuluun S. and Dongak A. S. (2015), "Etnokul'turnyye kontakty narodov Sayano-Altaya i Zapadnoy Mongolii", *The New Research of Tuva*, No. 1 [on-line], available at: <https://nit.tuva.asia/nit/article/view/54> (accessed May 12, 2019). (In Russian).

Yusha Zh. M. (2011a), “Tuvintsy v Podnebesnoy”, in *Tuva.Aziya – portal tuvinovedeniya*, October 20, available at: www.tuva.asia/news/asia/4019-tuv-v-kitae.html (accessed May 12, 2019). (In Russian).

Yusha Zh. M. (2011b), “Tuvintsy v Podnebesnoy (ch. 2)”, in *Tuva.Aziya – portal tuvinovedeniya*, October 26, available at: www.tuva.asia/news/asia/4042-tuvincy-kitay2.html (accessed May 12, 2019). (In Russian).

Yusha Zh. M. (2017), “Tuvans in 21st century China: history and contemporary situation”, *The New Research of Tuva*, No. 1 [on-line], available at: <https://nit.tuva.asia/nit/article/view/699> (accessed May 12, 2019). (In Russian).

Ayyzhy E. V. and Mongush M. (2016a), “Mongolian Tuvans: Their Ethno-Linguistic Situation”, in *International Journal of Biology, Pharmacy and Allied Sciences (IJBPAS)*, December, Vol. 5, Issue 12, pp. 3397–3403.

Ayyzhy E. V. and Mongush M. (2016b), “The Tuvans in China: Their Language Situation”, in *International Journal of Biology, Pharmacy and Allied Sciences (IJB-PAS)*, December, Vol. 5, Issue 12, pp. 3404–3409.

Anderson Barbara A. and Silver Brian D. (1983), “Estimating Russification of Ethnic Identity Among Non-Russians in the USSR”, in *Demography*, Vol. 20, No. 4, pp. 461–489.

Forsyth J. (2000), *A History of the Peoples of Siberia, Russia's North Asian Colony 1581–1990*, Cambridge University Press.

Inamura Tetsuya (2005), “The Transformation of the Community of Tsaatan Reindeer Herders in Mongolia and Their Relationships with the Outside World”, in *Pastoralists and Their Neighbors in Asia and Africa*, Edited by K. Ikeya and E. Fratkin, National Museum of Ethnology, Osaka, pp. 123–152. (Senri Ethnological Studies, Vol. 69).

Jianmin Wang (2002), “Ethnonyms and Nationalism in Xinjiang”, in *Exploring Nationalisms of China: Themes and Conflicts*, Edited by C. X. George Wei and Xiaoyuan Liu, Foreword by William C. Kirby, Greenwood Press, Westport, Connecticut and London, pp. 173–186.

Jingjing Yang, Chris Ryan & Zhang Lingyun (2014), “The ‘Culture Broker’ as Performer: Tuva and Kazakhs ‘Home Visits’ in Kanas, China”, *Asia Pacific Journal of Tourism Research*, Vol. 19, No. 5, pp. 493–516.

Kristensen B. M. (2015), *Returning to the Forest: Shamanism, Landscape and History among the Duha of Northern Mongolia*, Københavns Universitet, Det Humanistiske Fakultet.

Mawkanuli Talant (2001), “The Jungar Tuvans: language and national identity in the PRC”, in *Central Asian Survey*, Vol. 20, No. 4, pp. 497–517.

Rupen Robert A. (1966), *The Mongolian People's Republic*, Hoover Institution on War, Revolution, and Peace, Stanford University, Stanford.

Todoriki Masahiko (2010), “Tuwa-Ren: The Emerging Ethnic Identity of the Altai-Tuvans in Xinjiang”, *Journal of Eurasian Studies*, Vol. II, Issue 3, pp. 91–103.

Wheeler Alan (1999), “The Dukha: Mongolia's Reindeer Herders”, *Mongolia Survey*, Vol. 6, pp. 58–66.

Wheeler Alan A. (2000), *Lords of The Mongolian Taiga: An Ethnohistory of the Duha Reindeer Herders*, A thesis submitted to the faculty of the University Graduate School in partial fulfillment of the requirements for the degree of Master of Arts in the Department of Central Eurasian Studies, Indiana University.

Yuxin Hou (2014), “The Analysis of Current Situation of Tuva people in China”, *The New Research of Tuva*, No. 1 [on-line], available at: <https://www.nit.tuva.asia/nit/article/view/178> (accessed May 12, 2019).

ПЕРЕСЕЛЕННЯ ТУВИНЦІВ ДО МНР: ПЕРЕДУМОВИ, ПРИЧИНИ ТА ОБСТАВИНИ

І. В. Отрощенко

У представленому дослідженні авторка датує процес неофіційного переселення груп тувинців із Туви на терени МНР 1930–1970-ми рр. і пов’язує його, насамперед, із державною політикою спочатку ТНР, а потім і радянської влади. Так, активізація переселенських настроїв у ТНР на початку 1930-х рр. пояснюється зростаючим тиском влади на тувинське суспільство, переслідуваннями та утисками неугодних, спробами провести колективізацію, товарним голодом, атакою на представників культури, традиційну культуру та панмонгольськими настроями тувинців південних хошунів. Переселення тувинців до МНР продовжувалися і після 1932 р., припинення повстань і запровадження “нового курсу”, який мав на меті заспокоїти збурене населення та дещо уповільнити радикальну трансформацію тувинського суспільства. Факти таких переселень почастишали під час Другої світової війни та опісля неї внаслідок погіршення економічної ситуації в республіці та добробуту громадян, входження Туви до складу СРСР, встановлення суворішого прикордонного режиму та подальшої трансформації тувинського традиційного господарства під радянські стандарти. Авторка розглядає факти переселення тувинців із Тувинської Народної Республіки до МНР у 1930–1970-х рр. як нелегкий вибір частини тувинців, які бачили себе невід’ємною часткою монгольського світу, а також намагалися втекти від політичних репресій, реквізиції майна та худоби, седентаризації, примусової мобілізації на службу до Червоної армії під час Другої світової війни, поступової радянзації та русифікації тувинського суспільства. Переселення тувинців із Сіньцзяну у 1930–1940-х рр. можна пояснити намаганням залишити неспокойні землі, на яких спалахували одне за одним повстання уйгурів, казахів та монголів проти китайської влади.

Ключові слова: еміграція, колективізація, монголи, Монгольська Народна Республіка, повстання, політичні репресії, Сіньцзян, СРСР, Тувинська Народна Республіка, тувинці

ПЕРЕСЕЛЕНИЕ ТУВИНЦЕВ В МНР: ПРЕДПОСЫЛКИ, ПРИЧИНЫ И ОБСТОЯТЕЛЬСТВА

І. В. Отрощенко

В представленном исследовании автор датирует процесс неофициального переселения групп тувинцев из Тувы на территорию МНР 1930–1970-ми гг. и связывает его, прежде всего, с государственной политикой сначала ТНР, а затем и советской власти. Так, активизация переселенческих настроений в ТНР в начале 1930-х гг. объясняется растущим давлением власти на тувинское общество, преследованиями и притеснениями неугодных, попытками провести коллективизацию, товарным голодом, атакой на представителей культуры, традиционную культуру и панмонгольскими настроениями тувинцев южных хошунов. Переселение тувинцев к МНР продолжались и после 1932 г., прекращения восстаний и введения “нового курса”, который был призван успокоить возмущенное население и несколько замедлить радикальную трансформацию тувинского общества. Факты таких переселений участились во время Второй мировой войны и после нее вследствие ухудшения экономической ситуации в республике и благосостояния граждан, входения Тувы в состав СССР, установления строгого пограничного режима и последующей трансформации тувинского традиционного хозяйства под советские стандарты. Автор рассматривает факты переселения

тувинцев из Тувинской Народной Республики в МНР в 1930–1970-х гг. как нелегкий выбор части тувинцев, видевших себя неотъемлемой частью монгольского мира, а также пытавшихся избежать политических репрессий, реквизиции имущества и скота, седентаризации, принудительной мобилизации на службу в Красную армию во время Второй мировой войны, постепенной советизации и русификации тувинского общества. Переселения тувинцев из Синьцзяна в 1930–1940-х гг. можно объяснить желанием покинуть беспокойные земли, где одно за другим вспыхивали восстания уйгуров, казахов и монголов против китайских властей.

Ключевые слова: коллективизация, монголы, Монгольская Народная Республика, политические репрессии, Синьцзян, СССР, Тувинская Народная Республика, тувинцы, эмиграция

Стаття надійшла до редакції 31.05.2019